

Олена Ванжула

АМБІТНІ ПЛАНИ ТА СУМНІ РЕАЛІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА НАПРИКІНЦІ 1920-Х – НА ПОЧАТКУ 1930-Х РР.

DOI: 10.5281/zenodo.4018430

© О. Ванжула, 2020. CC BY 4.0

***Мета** розвідки полягає у всебічному вивченні процесу становлення та діяльності Чернігівського історико-культурного заповідника, його структурних підрозділів та аналізу нових форм музейної комунікації, запроваджених наприкінці 1920-х–на початку 1930-х рр. В ході дослідження були застосовані як загальнонаукові **методи** дослідження (аналіз, синтез, аналогії), так і спеціальні: історико-генетичний та історико-порівняльний, які дали можливість виокремити важливі причинно-наслідкові зв'язки та розглянути діяльність музейної установи крізь призму складних суспільно-політичних трансформацій, що відбувались у країні. **Наукова новизна.** Залучена джерельна база дала можливість системно розглянути маловивчену тему щодо передумов створення та стратегічних напрямків діяльності Чернігівського історико-культурного заповідника, його структурних підрозділів, з'ясувати основні методи і форми діяльності музейної установи, особливості тематичного наповнення перших музейних експозицій. **Висновки.** Чернігівський історико-культурний заповідник як науково-дослідна музейна установа виник на хвилі національно-культурного відродження 1920-х рр., коли потрібно було вирішити подальшу долю сакральних пам'яток Чернігова, вилучених з користування релігійних громад. Діяльність заповідника будувалася в контексті реалізації основних напрямків загальнодержавної пам'яткоохоронної політики з урахуванням здобутків та напрацювань місцевих науковців і музейників. Основні завдання та методи діяльності науково-дослідної музейної установи цілком базувались на принципах пануючої марксистсько-ленінської ідеології та повністю відповідали атеїстичній доктрині більшовиків. Ідеологічна заангажованість та остаточне становлення тоталітаризму в СРСР завадили реалізації амбітних планів науковців заповідника, запровадженню новаторських форм музейної комунікації, спрямованих на плідну співпрацю із громадськістю міста.*

Ключові слова: пам'ятки архітектури, Чернігівський історико-культурний заповідник, науково-дослідна установа, вчений охоронець, музейники.

1920–1930-ті рр. – доволі суперечливий період історії України, коли в суспільстві відбувались кардинальні зміни в усіх сферах життя, зокрема й у галузі культури. Після поразки національно-визвольного руху в Україні (1917–1921 рр.) та входження її до складу Радянського Союзу певний час спостерігалось значне піднесення в розвитку української культури в рамках потужної хвилі національно-культурного відродження. Представники української інтелігенції, втративши сподівання на побудову самостійної держави, вбачали своєрідний спосіб вираження національної ідентичності в розвитку культури, мистецтва, науки. Відтак 1920-ті рр. були часом активного розвитку вітчизняної історичної науки, коли дослідженню проблем регіональної історії приділяли увагу такі провідні вчені, як М. С. Грушевський, П. А. Тутковський, М. П. Василенко, І. В. Моргілевський, М. О. Макаренко та ін.¹ Значне поживлення спостерігалось в галузі історичного

¹ Див.: Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали / Під заг. ред. М. Грушевського. Київ: Держ. вид-во України, 1928. 531 с.

краєзнавства. Парадоксальність ситуації полягала в тому, що, з одного боку, саме краєзнавство як наука переживало бурхливий розвиток, а з іншого, його представників майже повністю було знищено під час політичних репресій². Об'єктивне вивчення багатьох аспектів цього історичного парадоксу стало можливим лише за часів здобуття Україною незалежності, коли в минуле відійшли ідеологічні обмеження у вивченні зазначеного історичного періоду, з'явилися широкі можливості для розгляду малодосліджених проблем, були повернуті із небуття тисячі імен істориків, краєзнавців, музейників, постраждалих за часів тоталітаризму³. Пильну увагу дослідників привертало вивчення різноманітних аспектів розвитку історико-краєзнавчого руху в Україні як складової частини національно-культурного відродження 1920–1930-х рр.⁴ Характерною ознакою цього часу стала поява значної кількості музеїв різного профілю як у великих містах, так і на периферії, адже музейна справа в Україні розвивалася як невід'ємна складова історико-краєзнавчого руху, в контексті якого в країні виникають й історико-культурні заповідники. Проте діяльність Чернігівського історико-культурного заповідника залишається маловивченою темою. Частково це пояснюється недовгим часом існування самої музейної установи та доволі обмеженою джерельною базою.

Першою спробою законодавчого та методологічного обґрунтування необхідності створення історико-культурних заповідників у межах всієї УСРР була монографія чернігівського історика В. В. Дубровського, де автор окреслив основні завдання та напрямки діяльності новостворених музейних установ⁵. Останнім часом було опубліковано кілька розвідок Д. Риги, в яких були використані документи Центрального державного історичного архіву м. Києва, присвячених першим рокам діяльності Чернігівського історико-культурного заповідника⁶. Процес громадського обговорення проекту постанови РНК про оголошення сакральних споруд Чернігова пам'ятками всеукраїнського значення (1927–1929 рр.) на рівні центральних та місцевих органів влади із залученням провідних науковців, визначення передумов виникнення музейної установи були висвітлені нами у відповідних тематичних розвідках⁷. Однак багато аспектів діяльності музейної установи залишаються недослідженими. Мета цієї статті – розкрити процес становлення, розвитку та функціонування заповідника, проаналізувати структурні підрозділи та основні напрямки його діяльності. Вивчення архівних документів та аналіз публікацій місцевої періодичної преси дають можливість розглянути окреслені

² Савчук В. Українське та російське краєзнавство 1920–1930-х рр.: проблеми взаємодії, розвитку в умовах формування тоталітарної системи. *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2011. Вип. 16. С. 259.

³ Ткаченко В. В. Показові політичні процеси 20–30-х років ХХ ст. та їх роль у винищенні української наукової інтелігенції. *Гілея. Науковий вісник*: зб. наук пр. Київ, 2009. Вип. 18. С. 48; Реабілітовані історією: у 27 т. Чернігівська область / Упорядники: О. Б. Коваленко та ін. Кн. 3. Чернігів: Десна Поліграф, 2011. 600 с.; Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті рр. Київ, 2000. 479 с.

⁴ Ткаченко В. В. Історичне краєзнавство на Чернігівщині у 20–30-х роках. *Рідна школа*. 1991. № 12. С. 51; Ткаченко В. В. Історичне краєзнавство: Чернігово-Сіверщина у перше повоєнне двадцятиріччя. Київ: Знання, 2007. С. 179–180.

⁵ Дубровський В. В. Охорона пам'яток культури в УСРР / відбиток з часопису «Охорона пам'яток культури на Україні», ч. 1. Харків, 1927. 11 с.; Дубровський В. В. Чергові завдання сучасного музейного будівництва на Україні. *Український музей*. Збірник перший. Київ, 1927. С. 13–26; Дубровський В. В. Історико-культурні заповідники та пам'ятки України. Харків: Держ. вид-во України, 1930. 75 с.

⁶ Рига Д. В. Чернігівський державний історико-культурний заповідник у 1929–32 роках. *Сіверянський літопис*. 2011. № 6. С. 76–81; Рига Д. В. Чернігівський державний історико-культурний заповідник у 1929–1933 рр.: невідомі документи з діяльності. *Сіверянський літопис*. 2016. № 4. С. 106–116.

⁷ Ванжула О. М. Створення Чернігівського державного заповідника у 1929 р. *Могілянські читання*. 2017: зб. наук. пр. Київ, 2018. С. 31–36; Ванжула О. М. Чернігівський історико-культурний заповідник: передумови створення та основні напрямки діяльності. *Карнабідівські читання*: зб. наук. пр. Чернігів: Десна-Поліграф, 2019. Вип. 4. С. 6–15.

проблеми в контексті соціально-економічних та ідеологічних трансформацій, які відбувалися в країні наприкінці 1920–на початку 1930-х рр.

Академік М. С. Грушевський небезпідставно вважав Чернігівщину краєм, де залишились «багатющі наукові і національні клейноди», а Чернігів називав «українською Равенною» зі значною кількістю самобутніх архітектурних пам'яток⁸. Місто мало не лише задану історію, але й сталі традиції історико-краєзнавчих досліджень у вивченні історії Чернігівщини. Історичні розвідки в царині сакральної історії Чернігово-Сіверщини, започатковані високоосвіченим чернігівським духовенством у XIX ст. (А. Страдомським, О. Єфимовим, А. Платоновим, Т. Страдомським, Т. Стефановським, І. Кибальчичем та ін.), плідно продовжила Чернігівська губернська вчена архівна комісія, яка серед інших дванадцяти входила до п'ятірки найрезультативніших на теренах колишньої Російської імперії⁹. Кращі традиції комісії успадкували Чернігівське наукове товариство, Чернігівський крайовий історичний архів і Чернігівський державний музей, які всіляко сприяли розгортанню історичних студій в регіоні за умов національно-культурного відродження 1920-х рр. Провідну роль у наукових та пам'яткоохоронних товариствах цього часу відігравали досвідчені фахівці дореволюційного вишколу: В. Шугаєвський, А. Верзілов, Я. Жданович, В. Дроздов, С. Баран-Бутович та представники більш молодішої генерації дослідників: В. Дубровський, П. Смоличев, В. Єфимовський, М. Вайнштейн та ін.¹⁰ Значним поштовхом у подальшому вивченні сакральних пам'яток Чернігова стали архітектурно-археологічні дослідження Спасо-Преображенського собору (1923 р.) та архітектурні – Успенського собору Єлецького монастиря (1924–1926 рр.), проведені під керівництвом провідних українських професорів М. О. Макаренка та І. В. Моргілевського. Вони вкотре довели непересічне значення пам'яток Чернігова для світового культурного надбання та отримали потужний науковий резонанс всередині країни та за кордоном¹¹. Особливо плідною й багатообіцяльною була середина двадцятих років із моменту підпорядкування музеїв Укранауці (1925 р.), коли наукова діяльність почала домінувати серед інших напрямків роботи. З середини 1920-х і до початку 1930-х рр. діяльність музейних осередків спрямовувалась науковими інституціями (Етнографічною та Краєзнавчою комісіями ВУАН, Кабінетом антропології та етнології, ВУАКом та ін.)¹². Отже, піднесення історико-краєзнавчого руху та музейної справи, всебічне розгортання пам'яткоохоронної діяльності, значна увага до розвитку регіональних історичних студій з боку провідних українських істориків у перше постреволюційне десятиліття стали важливими передумовами створення заповідників у межах всієї країни.

Іншою вагомою причиною створення Чернігівського заповідника стали наслідки атеїстичної політики більшовицької влади, запровадженої по відношенню до Церкви як суспільної інституції та релігії як суспільної ідеології. Оскільки кінцевою метою більшовиків була побудова у майбутньому атеїстичного суспільства,

⁸ Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали. С. 116.

⁹ Коваленко О. Б. Едиційна археографія у доробку й діяльності Чернігівської губернської вченої комісії. *Сіверянський архів: науковий щорічник*. Ніжин: Аспект-Поліграф, 2007. Вип. 1. С. 18; Ванжула О. М. Священнослужителі Чернігівського кафедрального собору – дослідники історії Троїцько-Іллінського монастиря. *Чернігівські старожитності: зб. наук. пр.* Чернігів: Десна-Поліграф, 2016. Вип. 4 (7). С. 22–30; Ванжула О. М. Священнослужителі чернігівського Спасо-Преображенського собору XIX – початку XX ст. *Карнабідівські читання: зб. наук. пр.* Чернігів: Десна-Поліграф, 2017. Вип. 1–3. С. 245–260.

¹⁰ Ванжула О. М. Створення Чернігівського державного заповідника у 1929 р. *Могілянські читання –2017: зб. наук. пр.* Київ, 2018. С. 31–32.

¹¹ Ванжула О. М. «Вакаційна практика» студентів Чернігівського інституту народної освіти (До історії проведення архітектурно-археологічних досліджень Чернігівського Спасо-Преображенського собору 1923 року). *Сіверянський літопис*. 2015. № 6. С. 147–153.

¹² Дубровський В. В. Охорона пам'яток культури в УСРР / відбиток з часопису «Охорона пам'яток культури на Україні», ч. 1. Харків, 1927. С. 8–11.

жодна релігійна конфесія не мала перспектив на подальше існування¹³. Внаслідок реалізації більшовицькою владою войовничої антирелігійної політики станом на 1926 р. частина діючих церков Чернігова вже була вилучена із активного користування громад, отже, потрібно було вирішити їхню подальшу долю та цільове призначення¹⁴.

У 1926 р. при Народному комісаріаті освіти УСРР було створено Український комітет охорони пам'яток культури (далі – УКОПК). Головним інспектором цієї установи став наш земляк Василь Васильович Дубровський – колишній секретар комісії із дослідження чернігівських Спасо-Преображенського (1923–1924 рр.) та Успенського (1924–1926 рр.) соборів, член історичної секції ВУАН, який активно долучився до процесу створення заповідників в масштабах УСРР та Чернігівського державного історико-культурного заповідника зокрема. Нещодавно створений комітет повинен був значно покращити пам'яткоохоронну діяльність. Серед головних завдань у справі охорони пам'яток на 1926–1927 рр. В. Дубровський вбачав: 1) проведення первісної реєстрації пам'яток культури за типами та значенням (республіканські, місцеві) із формуванням списку найзначущіших; 2) виявлення й заснування мережі історико-культурних заповідників; 3) організацію інформаційно-популяризаторської роботи серед населення; 4) реалізацію громадської роботи в справі охорони через заснування окружних та місцевих комісій і створення мережі кореспондентів Українського комітету охорони пам'яток¹⁵. Серйозне обговорення ролі та місця музеїв у системі наукових і культурно-освітніх закладів відбулося під час наради музейних співробітників України 25–27 травня 1926 р. у Харкові. Музеї розглядалися як державні сховища пам'яток, науково-дослідні установи, що повинні здійснювати дослідження усіх пам'яток на певній території й готувати кваліфіковані кадри музейних працівників. Ці положення ілюстрували помітні зрушення в розробці теоретичних засад українського музейництва 1920-х рр., які були втілені в «Резолюції президії Укрнауки про музейну справу» від 2 квітня 1927 р.: «Музеї повинні бути по цільовій установці науковими установами з широкою політосвітньою роботою»¹⁶. Президія Укрнауки ухвалила рішення про необхідність систематизації й упорядкування музейної мережі, здійснення класифікації музеїв за певними науковими ознаками (наявність систематизованих колекцій та наукових кадрів). Окреслювались такі типи музеїв: краєзнавчі місцевого типу; б) синтетичні крайові музеї з ознаками наукової установи; в) наукові музеї республіканського значення¹⁷. Саме до наукових музеїв республіканського значення належали історико-культурні заповідники.

Упродовж 1926–1927 рр. чернігівські пам'яткоохоронці та музейники активно долучилися до першочергових пам'яткоохоронних заходів. Принципову позицію щодо реєстрації та належного збереження архітектурних пам'яток Чернігова займав тодішній завідувач Чернігівського державного музею, художник Марко Григорович Вайнштейн (1894–1952), який входив до складу чернігівського пам'яткоохоронного комітету. Він був вихованцем Київського художнього училища. У 1923 р. він очолював музей у Конотопі, а в 1926–1931 рр. – в Чернігові¹⁸. Упродовж 1925–1926 рр. М. Вайнштейн разом із іншими чернігівськими музейни-

¹³ Ванжула О. М. Доля чернігівського Спасо-Преображенського собору за часів міжконфесійного протистояння у 20-х рр. ХХ ст. *Сіверянський літопис*. 2017. № 4. С. 94–107.

¹⁴ Ванжула О. М. Чернігівський Спасо-Преображенський собор у 1920-х–на початку 1930-х рр. *Сіверщина в історії України*: зб. наук. пр. Глухів–Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК, 2018. С. 324–329.

¹⁵ Дубровський В. В. Охорона пам'яток культури в УСРР... С. 8–10.

¹⁶ Кушнір В. Питання організації музейної мережі УСРР у 1920-ті рр.: науковий та суспільно-політичний вимір. *Народознавчі зошити*. 2013, № 6 (114). С. 985.

¹⁷ Там само. С. 985–986.

¹⁸ Курач С. Художнє життя Чернігівщини першої третини ХХ століття. *Сіверянський літопис*. 2014. № 5. С. 351.

ками та краєзнавцями обстежив Спасо-Преображенський, Успенський та Троїцький собори, Катерининську та Іллінську церкви. Пам'ятки були в незадовільному стані та потребували невідкладних ремонтних робіт. Станом на 1926 р. Спасо-Преображенський та Успенський собори були вилучені з користування церковних громад, Троїцький собор та Іллінська церква були діючими.

На початку травня 1927 р. М. Вайнштейн разом зі своїм колегою, завідувачем археологічного відділу історичного музею П. Смолічевим та інспектором Чернігівського окружного відділу місцевого господарства Р. Войниловичем виконали обстеження чернігівських Спасо-Преображенського собору та церков колишнього Троїцько-Іллінського монастиря з метою складання попередніх кошторисів на ремонт. У Спасо-Преображенському соборі було передбачено проведення нагальних невідкладних реставраційних робіт, обрахованих у сумі 3757 рублів 76 копійок¹⁹. Іллінська церква, яка на момент обстеження використовувалась релігійною православною громадою за безпосереднім призначенням, перебувала у більш-менш задовільному стані, отже, ремонтні роботи планували провести її коштом²⁰. Музейники не лише фіксували стан обстежених споруд, а й висловлювали свої зауваження. М. Вайнштейн виступив категорично проти фарбування позолоти бань Спасо-Преображенського собору олійною фарбою та зведення додаткової утепленої стелі в Іллінській церкві, яка закривала первісне мурування її склепіння. Троїцький собор та монастирська дзвіниця перебували в задовільному стані, а Введенська церква потребувала ремонту фасадів, вікон, ринв, цокольної частини будівлі та зведення ганку зі східцями біля вхідних дверей, розрахованих у сумі 709 рублів 4 коп. Житлова частина при Введенській церкві колишнього Троїцького монастиря перебувала на той час у користуванні житлокоопу «Кавказ» м. Чернігова, який був зобов'язаний контролювати належний стан споруди²¹. Проте найзагрозливішою була ситуація зі спорудами старовинного Єлецького монастиря. Обстеження монастирських споруд на початку 1928 р., проведене представниками міської влади за участю М. Вайнштейна, виявило їх край занедбаний стан²².

Огляд зазначених культових будівель Чернігова проводили в контексті складання попередніх списків пам'яток архітектури республіканського значення. На основі цих даних Народний комісаріат освіти (далі – НКО) в 1927 р. склав проєкт постанови про створення заповідника в Чернігові, який надіслали для вивчення та внесення пропозицій до місцевого окружного виконавчого комітету. В проєкті були зазначені три пам'ятки Чернігова: Спасо-Преображенський, Успенський та Троїцький собори. Автором проєкту постанови був Василь Васильович Дубровський. Він розглядав пам'ятки в контексті їхнього непересічного мистецького значення для світового культурного надбання: «Безумовно всі ці три пам'ятки являються чудовими зразками староукраїнської будівельної техніки, джерелом до вивчення історії української матеріальної культури. Вони стоять своїм значенням на одному рівні із такими пам'ятками, як Реймський собор, Notre Dame de Paris, собор в Ахені й інші. УСРР має не гірші зразки матеріальної культури, ніж Західна Європа. Охорона їх – справа національного значення»²³. Проте В. В. Дубровський вважав за потрібне включити до складу заповідника чернігівські Іллінську та П'ятницьку церкви. М. Г. Вайнштейн мав щодо цього питання власну позицію та запропонував додати до переліку пам'яток республіканського значення Катерининську церкву (XVIII ст.) – надзвичайно цінну пам'ятку «українського бароко», дзвіницю та цегляні мури колишнього Єлецького монастиря, Введенську церкву Троїцького монастиря XVII ст. із «мазепинським» іконостасом

¹⁹ Державний архів Чернігівської області. Ф. Р-793. Оп. 280. Спр. 1. Арк. 94–95.

²⁰ Там само. Арк. 96–96 зв.

²¹ Там само. Арк. 96.

²² Там само. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 207–208.

²³ ДАЧО. Ф. Р-65. Оп. 1. Спр. 620. Арк. 142–142 зв.

сом та всю монастирську садибу, оточену цілим кільцем старовинних будинків та споруд²⁴. Однак за постановою РНК УСРР від 18 травня 1929 р. лише три храми Чернігова: Спасо-Преображенський, Успенський та Троїцький собори оголосили історично-архітектурними пам'ятками всеукраїнського значення у складі Чернігівського історико-культурного заповідника²⁵. Всього ж в УСРР було створено 9 заповідників²⁶.

Марко Григорович Вайнштейн, директор Чернігівського державного музею, в травні 1929 р. був призначений тимчасовим виконувачем обов'язків ученого охоронця Чернігівського історико-культурного заповідника. Він мав власну концепцію щодо напрямків діяльності новоствореної музейної установи, її структурних підрозділів, тематичного наповнення експозицій, яке висловив на шпальтах місцевої газети «Червоний стяг»²⁷. Стаття мала атеїстичне забарвлення. Дописувач особливо акцентував на багатомілітарному паразитичному існуванні Церкви за рахунок коштів простих людей, розвінчував «зажерливе» чернігівське духовенство, яке впродовж століть отримувало державне утримання, «неокладні» суми від експлуатації церковних будівель та господарств. Високі прибутки перетворили духівництво в один з найбагатших прошарків російського суспільства, однак, на думку Марка Григоровича, значний штат чернігівського духовенства «не міг годувати такої орави паразитів», відтак головним джерелом попівського добробуту була селянська маса, яка «засипала мідяки та п'ятаки у величезні шухляди святителя Феодосія, «чудотворних» ікон тощо»²⁸. Особливу увагу М. Вайнштейн приділив Спасо-Преображенському собору, який «духівництво використовувало як одну з видатних «святинь», причому на байках про переховування під долівкою собору останків чернігівських князів, мучеників воно чимало заробляло»²⁹. Пізніше головним джерелом прибутку кафедрального собору був культ шанування Феодосія Углицького. В Єлецькому монастирі торгували «чудотворною дошкою, з намаляваною Богородицею на ялині» та реліквіями, пов'язаними з культом шанування Дмитра Ростовського, в Троїцькому соборі збагачувалися завдяки шануванню чудотворної ікони Іллінської Богоматері, «частками засохлого людського тіла ... що їх переховували попи у срібних ковчегах та ганчірках»³⁰. На думку М. Вайнштейна, революція поклала край попівському шахрайству щодо використання пам'яток із спекулятивною метою, коли низка пам'яток міста була включена до складу заповідника. Отже, керманіч заповідника за переконаннями був послідовним атеїстом. Безперечно, Марко Григорович як досвідчений музейник розумів, що мало було оголосити про створення заповідника, потрібно було забезпечити охорону та всебічне дослідження архітектурних пам'яток. Він запропонував поставити питання щодо подальшого використання пам'яток на суспільне обговорення та виклав своє бачення вирішення цієї проблеми. Головне завдання заповідника Марко Григорович вбачав в охороні, вивченні та використанні пам'яток у науковому й антирелігійному напрямках³¹. В експозиції Спасо-Преображенського собору він запропонував: висвітлити домонгольську добу (історію створення державності, «прагнення князків до захоплення земельних багатств і підкорення собі людності, насадження всіма засобами християнства й будування церков»),

²⁴ ДАЧО. Ф. Р-65. Оп. 1. Спр. 620. Арк. 144.

²⁵ Радянська влада та православна церква на Чернігівщині у 1919–1930 рр.: зб. док. і матеріалів / Відп. ред. Воробей Р. Б.; упоряд.: А. В. Морозова, Н. М. Полетун. Чернігів: Вид. Лозовий В. М., 2010. С. 244–245.

²⁶ Дубровський В. В. Історико-культурні заповідники та пам'ятки України... С. 10.

²⁷ Вайнштейн М. Г. Про використання пам'яток старовини м. Чернігова. *Червоний стяг*. 1929. 3 грудня. № 1175 (2069). С. 4.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само.

³¹ Там само.

провести аналогії з іншими архітектурними пам'ятками візантійського стилю (Успенським собором Києво-Печерської лаври, Михайлівським собором в Києві) тощо. Окрему частину експозиції доцільно було присвятити побуту соборного духовництва, його прибуткам, торгівлі «мощами» Феодосія Углицького, «святою» водою зі Спаського цвинтаря³². В Успенському соборі Єлецького монастиря музейник пропонував демонструвати матеріали про архітектуру романсько-візантійського стилю в цілому, із наведенням відповідних аналогій між давньоруськими пам'ятками Чернігова та іншими подібними архітектурними спорудами доби Київської Русі, історії самої обителі. В експозиції Троїцького собору – пам'ятки архітектури XVII ст. – було б доцільним презентувати барокову архітектуру сакральних споруд Чернігівщини, особливо акцентуючи увагу на меценатській діяльності гетьмана І. С. Мазепи – «яскравого представника української шляхти, що прагнув через церкву зміцнити свою владу»³³. Заслужувала на особливу увагу економічна діяльність Троїцького монастиря впродовж XVII–XIX ст. (рудні, гути, паперові фабрики, Троїцька друкарня). Побут ченців Троїцького монастиря, на думку М. Вайнштейна, давав цінний антирелігійний матеріал, який яскраво змальовував усі сторони монастирського життя за часів російського царату. Проте автор добре розумів, що всі намічені заходи цілком залежали від «сил та коштів», які будуть надані заповіднику з республіканського бюджету³⁴.

З перших днів діяльності заповідника місцева влада затримувала процес передачі пам'яток у його відання. Зокрема, навіть через півроку музейній установі не був переданий Троїцький собор³⁵. Взагалі М. Вайнштейну довелося вирішувати складні пам'яткоохоронні завдання в складній атмосфері антирелігійної істерії, за якої найменша спроба захистити культові пам'ятки або ж церковне начиння розцінювались як виступ на захист релігії. Парадокс полягав у тому, що Марко Григорович, справжній атеїст за переконаннями, мав серйозний конфлікт із Чернігівською окружною «Спілкою безвірників», коли відмовився підписати листи про закриття храмів, яким загрожувало руйнування. Принципову позицію музейник займав у справі збереження музейних експонатів, старовинних дзвонів із закритих храмів Чернігова, що не подобалось представникам влади³⁶. Відверте цькування з боку місцевої влади та малоосвічених активістів-безвірників змусили його залишити посаду вченого охоронця в 1930 р. Влітку 1931 р. в Чернігівському державному музеї працювала спеціальна комісія, яка звільнила М. Вайнштейна з посади директора, однак досвідчений музейник упродовж 1931–1933 рр. працював завідувачем реставраційною майстернею Всеукраїнського музейного містечка в Києві, а пізніше переїхав до Москви³⁷.

Чергова хвиля репресій та арештів музейників на початку 1930-х рр. відповідала змінам у політиці партії щодо розвитку історичного краєзнавства, коли державою підтримувались лише ті структури, які в своїй діяльності відходили від дослідження національно-культурних аспектів і в основу роботи ставили виробничий принцип. Цей часовий рубіж засвідчив, що період ліберального ставлення й терпимості до краєзнавчого руху закінчився. В методологію тодішнього краєзнавства почали вводити принципи партійності, класової спрямованості, плановості, залучали краєзнавців та музейників до здійснення індустріалізації, розвитку виробничих сил промисловості та аграрного сектора. Подібний підхід до музейної справи цілком відповідав тим завданням, які були проголошені в Хар-

³² Там само.

³³ Там само.

³⁴ Там само.

³⁵ Рига Д. Чернігівський державний історико-культурний заповідник у 1929–32 роках. *Сіверянський літопис*. 2011. № 6. С. 77.

³⁶ Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні 1917–1941 рр. Ч. 2. Київ, 1995. С. 116–120.

³⁷ Студьонова Л. Художник, музейник і бунтівник. *Тхія*. 2019. № 9 (262). 17 вересня. С. 4.

кові на республіканській музейній конференції (жовтень 1930 р.) та підтверджені на загальноросійському музейному з'їзді (грудень 1930 р.), де остаточно було затверджено активну участь музеїв у вирішенні народно-господарських проблем. Музейних співробітників закликали відійти від «кунсткамери» і присвятити себе справі будівництва соціалізму³⁸. Отже, втілювати ці стратегічні завдання судилося Ісидору Васильовичу Строкуну (1900–1953), наступному вченому охоронцю Чернігівського державного заповідника, призначеному в 1930 р.

Молодий, ініціативний та амбітний І. Строкун, як і його попередник, був талановитим художником, вихованцем Краснодарського художнього технікуму та Київського художнього інституту, де в цей час викладали самобутні художники-новатори: Михайло Бойчук, Василь та Федір Кричевські³⁹. Він повинен був сформулювати стратегію діяльності та основні завдання заповідника відповідно до викликів часу та завдань соціалістичного будівництва, врахувати всі недоліки в роботі свого попередника, активно запроваджуючи виробничий підхід до вивчення історії. 25 грудня 1930 р. Ісидор Строкун доповідав на засіданні бюро Українського комітету охорони пам'яток культури (далі – УКОПК) в Києві про стан заповідника та надав оперативний план роботи на 1931 р. Охоронна робота заповідника за 1930 р. в цілому була визнана задовільною. Серед недоліків за часів каденції М. Вайнштейна були зазначені відсутність зв'язку з місцевими організаціями та узгодження в роботі з громадськими, культурними установами міста. Щоправда, й новий план роботи заповідника на 1931 р. авторства І. Строкуну члени бюро УКОПК вважали не реальним, а розрахованим на віддалену перспективу, а відтак запропонували вилучити з нього ті дослідницькі та реставраційні роботи, що належало провести за окремими завданнями іншим компетентним установам та фахівцям, яких у Чернігові просто не було⁴⁰.

Доволі інформативним був перспективний план роботи Чернігівського державного заповідника на 1930–1932 рр. (до кінця першої п'ятирічки), який надає можливість проаналізувати основні напрямки роботи, окреслити стратегічні завдання, структурні підрозділи, методи та форми діяльності музейної установи. Отже, провідними напрямками роботи заповідника були визначені: охоронна, науково-дослідна, популяризаторська, антирелігійна, видавнича та експозиційна діяльність, які базувались на марксистсько-ленінській методології. Заповідник «мусить дістати належне собі місце в загальній будівничій конструкції соціалістичної культури республіки»⁴¹. Відтак пам'ятки, які відігравали в минулому «ганебну роль затемнювання народних мас, на сучасному етапі розвитку соціалістичного будівництва СРСР повинні виконувати нові функції», а саме: нести інформацію про історію суспільства та культуру; набути активних форм втручання в життя людності для остаточного ліквідування посяної темряви та активно боротися із «релігійною темрявою»; бути «не тільки вогнем для спалювання, зруйнування старого релігійного світогляду, а й стати найактивнішим джерелом для створення нового марксистського світогляду, ... синтетичної матеріалістичної уяви про всесвіт, для претворення у дійсність нової комуністичної культури, нового комуністичного побуту»⁴². У заповіднику сформували три відділи: історії архітектури та фрескового малярства, охорони пам'яток, антирелігійний та два допоміжні заклади: кабінет з «вивчення відвідувачів» та бібліотеку⁴³.

Нова роль пам'яток обумовлювала й нові форми роботи, побудовані на ви-

³⁸ Савчук В. Музеї України як центри краєзнавчої роботи в 20–30-х рр. ХХ ст. *Краєзнавство*. 2011. № 2. С. 219.

³⁹ Ральченко І. Долі художників, скаламучени ХХ ст. *Світ-інфо*. 2014. № 34. С. 14.

⁴⁰ ДАЧО. Ф. Р-780. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 1–3.

⁴¹ Там само. Арк. 5.

⁴² Там само.

⁴³ Там само. Арк. 6.

робничому принципі, в основі якого передбачалось не пасивне обслуговування, «а активна безпосередня участь відвідувачів у практичному внесенні матеріалів в скарбницю заповідника та активного поширення набутого досвіду за його межами»⁴⁴. Актуальним було питання наукового, марксистського вивчення колишніх церков, а нині – пам'яток заповідника та їхнього майна⁴⁵.

Серед першочергових перспектив охоронної діяльності передбачалося включення до переліку пам'яток заповідника інших храмів Чернігова домонгольської доби: Борисоглібського собору, Іллінської та П'ятницької церков та доби Гетьманщини: Катерининської церкви та будинку Мазепи (Полкової канцелярії). Ці пам'ятки не перебували в складі заповідника, проте вони були внесені до додаткового списку найзначущих пам'яток архітектури, який був сформований на початку 1930-х рр. Учений охоронець відзначав «занехаяний стан» більшості пам'яток, особливо загрозливою була ситуація із дахом Борисоглібського собору та П'ятницької церкви, мурами Катерининської церкви⁴⁶.

Утім, недостатнє фінансування не дозволяло провести повноцінну реставрацію, тому головним завданням І. Строкун визначив проведення консервації пам'яток, що увійшли до складу заповідника в 1929 р. Зокрема, в Спаському соборі впродовж 1930–1931 рр. планували провести ремонт даху, консерваційні роботи на вежах, тинькування та побілку стін, укріплення основи пілястр, зведення навколо собору захисного асфальтного ланцюга завширшки 1,5 м, ремонтування та підведення електрики до вартового будинку на Спаському цвинтарі, відкриття та облаштування для огляду екскурсантів закиданих землею фундаментів давньоруських прибудов, розкопаних М. О. Макаренком у 1923 р.⁴⁷

Будівля колишньої Спаської дзвіниці (сучасна будівля Колегіуму) потребувала пофарбування та побілки, які планували провести за рахунок коштів контори Рудметалторгу, яка суттєво пошкодила стіни будівлі під час зняття церковних дзвонів у 1929 р.⁴⁸ Успенський собор також потребував тинькування, побілки, підмурування пілястр та склепіння хрестильні. Термінової консервації вимагали 13 барокових ікон іконостасу Успенського собору, на яких прогресував процес руйнування фарбового шару. Дзвіниця Єлецького монастиря, дах приділу св. Іакова також потребували невідкладних консерваційних робіт. Навколо Успенського собору планували звести асфальтовий захисний ланцюг подібний до Спаського собору. На території Троїцького монастиря необхідно було заскрити 13 вікон барабану колишньої Введенської церкви. Цілком вписувались в атеїстичну більшовицьку доктрину заходи зі зняття хрестів з Успенського та Троїцького соборів. Утім, хрести на банях Успенського собору, що мали високу художню цінність, планували обережно демонтувати для подальшого експонування в музеях заповідника.

Для найзначущих пам'яток міста та Чернігівського повіту: чернігівських Спасо-Преображенського, Борисоглібського, Успенського та Троїцького соборів, Катерининської, Іллінської та П'ятницької церков, будинку Мазепи, надгробків Єлецького монастиря, Лизогубівської кам'яниці в Седневі та ін. – планували замовити охоронні «чавунні бляхи» (дошки) із зазначенням статусу об'єкта як пам'ятки культури, що перебував під охороною держави⁴⁹. Отже, пам'ятоохоронна діяльність була важливою ланкою роботи установи.

Передбачалося проведення цілої низки контрольно-охоронних заходів щодо стану давньоруських фресок у Спаському та Успенському соборах. Дослідницька робота над фресками, розпочата в 1929 р., передбачала виконання замальовок та фо-

⁴⁴ Там само. Арк. 5 зв.

⁴⁵ Там само. Арк. 6.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само. Арк. 2.

⁴⁹ Там само. Арк. 1.

тографування із фіксацією виявлених структурних і зовнішніх змін. Задля щомісячного контрольно-охоронного моніторингу технічного стану архітектурних пам'яток Чернігова вкрай потрібно було придбати гідрограф. Серед перспектив охоронної діяльності передбачалася фотофіксація в різних ракурсах пам'яток архітектури за межами міста: Любецько-Антоніївського, Домницького монастирів та складання охоронно-карткового каталогу на монументальні (нерухомі) та рухомі історико-художні пам'ятки Чернігова та Чернігівського повіту. Цими питаннями опікувався відділ охорони заповідника, який всіляко залучав до пам'яткоохоронної діяльності чернігівських активістів. Значна увага приділялася популяризації пам'яток заповідника через місцеву пресу. Впродовж 1930–1931 рр. планувався друк популярних видань про пам'ятки заповідника⁵⁰.

Провідними напрямками наукової та науково-дослідної діяльності були визначені дослідження давньоруських фресок та вивчення архівних матеріалів (з історії монастирів та храмів). У перспективі планували із залученням провідного фахівця з реставрації монументального стінопису професора Дмитра Кіплика виконати зондажі в стінах північно-західної вежі та північної нави Спасо-Преображенського, а також у хрестильні Успенського собору задля подальшого виявлення й розчищення фресок. Передбачалося продовжити дослідження графіті в хрестильні Успенського собору, започаткованого в попередні роки співробітником Чернігівського державного музею Степаном Баран-Бутовичем. Серед намічених науково-дослідницьких робіт була запропонована реставрація двох рідкісних ікон класичного стилю «Ангел-реєстратор» (XVI ст.) та барокової «Покаяння розбійника» (XVIII ст.), випадково виявлених у вежах чернігівського Спасо-Преображенського собору⁵¹.

Опрацювання архівних документів та запис спогадів живих очевидців подій щодо економічної діяльності чернігівських Троїцького, Єлецького монастирів та кафедрального Спасо-Преображенського собору були визначені як важливі напрямки науково-дослідної роботи. Необхідно було отримати належне фінансування експедицій науковців задля збирання спогадів колишніх монастирських селян про життя та побут чернігівського духовенства⁵².

Провідним напрямком науково-дослідної роботи було визначено дослідження стінопису чернігівських храмів XVIII–XIX ст., які цілком базувались на класових принципах марксистської-ленінської ідеології. Головна увага приділялась дослідженню основних джерел фінансування та виявленню замовників розписів. При вивченні стінопису Борисоглібського собору (1889–1891 рр.), зокрема, планували записати спогади живих свідків цієї неординарної події в житті міста. Цікаво, що натурницею образу Святої рівноапостольної княгині Ольги була представниця відомого дворянського роду – Ольга Милорадович, а прообразом Святого Володимира Хрестителя був чернігівський губернатор Олександр Анастасьєв – головний ініціатор виконання нового стінопису Борисоглібського собору⁵³. Передбачалося також детальне дослідження історії виконання та загального характеру високохудожнього настінного розпису Троїцького собору XIX ст., що втілював головні православні молитви «Символ віри» та «Отче наш»⁵⁴. Отже, науково-дослідна робота співробітників заповідника спрямовувалась на поступове подолання релігійного світогляду та формування всіма наявними засобами нового матеріалістичного марксистського.

Для повноцінної реалізації політосвітньої роботи планували облаштувати три відділи заповідника. До складу першого відділу «Історії української архітектури

⁵⁰ Там само. Арк. 7.

⁵¹ Там само. Арк. 7 зв.

⁵² Там само. Арк. 8.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Там само.

і фрескового малярства» входили три пам'ятки, що за законом вже були у складі заповідника. Втім, на перспективу до нього планували включити дзвіницю Єлецького монастиря, два келійні корпуси Троїцького монастиря, Іллінську, П'ятницьку та Катерининську церкви, будинок Мазепа (Полкову канцелярію), прибудову до Спаської дзвіниці (колишній Колегіум). Задля оформлення експозиції та повноцінного комплектування відділу потрібно було виконати світлини зазначених пам'яток та стилістично близьких до них архітектурних споруд Чернігівського району. Серед перспектив на найближче майбутнє було визначено складання мапи Чернігова із зазначенням на ній усіх важливих пам'яток міста, торговельних шляхів та кордонів Чернігівського князівства. Експозиція Успенського собору повинна була презентувати романську архітектуру, а відтак потрібно було виготовити кресленики пам'яток південної Франції, трьох келійних корпусів самого Єлецького монастиря та загальний план садиби⁵⁵. В експозиції Троїцького собору слід було представити плани трьох келійних монастирських корпусів. Для оформлення музейних стендів замовляли світлини пам'яток, виготовляли схеми, розробляли текстові матеріали щодо історичного, економічного й культурного розвитку Чернігівського князівства давньоруського часу, доби козаччини, залучали матеріали архітектурно-археологічних досліджень професорів М. Макаренка та І. Моргілевського (зразки будівельних матеріалів, описи хімічного складу будівельних розчинів)⁵⁶. Отже, задля повноцінного наповнення експозицій необхідно було провести значну дослідницьку та суто технічну роботу із виготовлення вітрин, світлин, стендів, плакатів.

Новий учений охоронець заповідника намагався не повторювати «прорахунки» свого попередника М. Вайнштейна, якого звинуватили у відірваності музею від побудови соціалістичного суспільства. Відтак для осучаснення музейних експозицій та наближення їх до потреб індустріалізації країни в них планували представити сучасні проекти промислових підприємств та техніки будівництва у відповідності до п'ятирічного перспективного плану розвитку країни в макетах та схемах (на прикладах Тракторбуду, об'єктів Держпромисловості, Дніпробуду та ін.), демонструвати сучасні будівельні матеріали та порівнювати їх за якісними характеристиками із давньоруськими⁵⁷. Окремі стенди надавали інформацію для порівняння фрескового стінопису Спасо-Преображенського та Успенського соборів із розписами храмів Києва та Великого Новгороду.

І. Строкун, будучи фаховим художником, запропонував у 2–3 роботах презентувати в експозиції заповідника популярний на той час стінопис бойчукістів. Він звернувся до свого колишнього викладача, художника-монументаліста, новатора М. Бойчука із пропозицією особисто сформулювати основні положення його мистецької теорії та викласти стилістичні особливості цього популярного в 1920–1930-х рр. напрямку живопису⁵⁸. Вихованець Віденської, Краківської та Мюнхенської академій мистецтв, він орієнтував своїх учнів та послідовників на поєднання традицій візантійського живопису, українського іконопису і народного малярства. Влітку 1924 р. під керівництвом М. Бойчука в Чернігові проводились дослідження давньоруського фрескового живопису Успенського собору Єлецького монастиря⁵⁹. Отже, Ісидор Строкун вважав, що в музейних експозиціях заповідника буде цілком доцільно демонструвати зразки сучасного стінопису – бойчукистів та окреслити перспективи подальшого розвитку «стінописного малярства» в радянському суспільстві при оздобленні бібліотек, науково-просвітницьких і громадських установ.

⁵⁵ Там само. Арк. 8 зв.–9.

⁵⁶ Там само. Арк. 9.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Там само. Арк. 5–5 зв.

⁵⁹ Открытие художественных памятников старины. *Красное знамя*. 1924. № 147 (741). С. 6.

Наступний відділ заповідника – охоронний – опікувався висвітленням і популяризацією справи охорони пам'яток культури серед широких верств робітничо-селянського населення, фахівців та активістів⁶⁰. Головним завданням відділу була всебічна популяризація самих пам'яток та їхніх досліджень, охоронних заходів радянської влади щодо збереження культурної спадщини. Отже, планували знайти та упорядкувати необхідний текстовий і наочний матеріал для оздоблення експозицій: копійні документи з історії виникнення заповідника, його устав та перспективний план розвитку, архівні і дослідницькі матеріали, пов'язані із пам'ятками Чернігова, світлини основних етапів досліджень храмів, радянських діячів, керівників уряду, очільників радянських органів культури та освіти, копії загальнодержавних та республіканських нормативно-правових актів радянської влади стосовно пам'яток монументальної культури та їхньої охорони⁶¹.

Кабінет вивчення відвідувачів І. Строкун пропонував оснастити стислими чіткими гаслами та запитаннями щодо охорони пам'яток, дослідницької, політосвітної роботи заповідника. Спеціальна оздоблена контрольно-звітна дошка музейної установи надавала інформацію про його діяльність, а стислі анкети для відвідувачів були покликані покращити процес музейної комунікації. Аналіз та вивчення зауважень, відгуків надавали можливість налагодити зворотній зв'язок між співробітниками заповідника і його відвідувачами. Важливо було залучити їх до оцінювання діяльності заповідника, враховувати їхні критичні зауваження та реагувати на звернення громадян щодо стану збереження пам'яток архітектури Чернігова⁶². На окремому стенді розмістили мапу мережі заповідників України із зазначенням монументальних пам'яток, які перебували в їхньому підпорядкуванні.

Важлива роль надавалась третьому відділу заповідника – антирелігійному, головним гаслом якого було: «Релігія чи комунізм». У будівлі Колегіуму була відкрита антирелігійна виставка. Антирелігійні стенди та гасла були присутні й у Спасо-Преображенському соборі. Розвінчування реакційної ролі релігії та духовенства в розрізі регіональної історії Чернігівщини було стратегічним завданням заповідника. Відтак доволі детально в перспективному плані заповідника були сформульовані головні тематично-інформаційні блоки майбутньої антирелігійної експозиції в його пам'ятках, починаючи з релігійних вірувань слов'ян-сіверян і до сучасності. План атеїстичних заходів на рік узгоджувався з релігійним календарем. Отже, ідеологічна й атеїстична складові чітко простежувались у змісті та наочному оформленні всіх експозицій заповідника. Стародавні пам'ятки розглядалися як об'єкти досліджень та екскурсійної роботи, до якої планували всіляко залучати працівників місцевих підприємств, творчу інтелігенцію й учнівську молодь міста. Було створено громадську організацію «Друзів заповідника», з лав якої вийшли перші позаштатні екскурсіводи, які всіляко допомагали нечисленному штату співробітників заповідника, було започатковано активне співробітництво із міським Товариством безвірників⁶³. З кожним роком спостерігалось стале зростання кількості лекцій та екскурсій. Так у 1931 р. планували прийняти 8000, а в 1932 р. – вже 12000 відвідувачів, з них 75% становили організовані групи з промислових підприємств, навчальних закладів та установ⁶⁴. На перспективу, в оперативному плані на 1932 р., передбачалося відкрити в Борисоглібському соборі «монографічний музей-церкву з відповідним оформленням всього майна і ритуального приладдя»⁶⁵. Для кращого наочного подання експозиції планували виготовити манекени (попа, дякона та

⁶⁰ ДАЧО. Ф. Р-780. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 9 зв.

⁶¹ Там само.

⁶² Там само. Арк. 11.

⁶³ Там само. Арк. 9 зв.

⁶⁴ Там само. Арк. 4 зв., 17.

⁶⁵ Там само. Арк. 8.

дяка), а в Троїцькому соборі облаштувати експозицію, присвячену побуту монастирської братії, оздоблену відповідними матеріалами і манекеном ченця⁶⁶.

Зовнішнє оформлення пам'яток заповідника під час радянських свят повинно було нагадувати людності, яка збиралась на площі Диктатури пролетаріату в історичному центрі Чернігова, що унікальні пам'ятки охороняються державою як історико-культурне надбання та сприяти викорінюванню релігійних почуттів городян⁶⁷. Адміністрація заповідника розміщувалась на першому поверсі споруди Колегіуму. На огорожі цвинтаря Спаського собору розмістили великоформатну «газету-масовку» із витягами з газет, журналів та матеріалами й карикатурами місцевого товариства безвірників. У 1931 р. замовили 36 антирелігійних плакатів та 100 антирелігійних гасел для оформлення пам'яток заповідника⁶⁸. Агітаційні плакати в Спаському соборі були прибиті прямо до ікон ампірного іконостасу. Антирелігійні гасла «прикрашали» фасади дзвіниці Колегіуму.

Проте реалізувати більшість із запланованого не вдалося. Зокрема, не була втілена в життя ідея створення в Чернігові Антирелігійного музейного містечка на базі цвинтаря чернігівського Спасо-Преображенського собору, де було розташовано чудотворне джерело Феодосія Углицького, низка надгробків чернігівського духовенства, можновладців XIX–початку XX ст., та Борисоглібський собор з єпископськими склепами XVII–XVIII ст. Миська влада не квапилася передавати заповіднику Борисоглібський собор, П'ятницьку та Катерининську церкви, які планували включити до складу музейного містечка⁶⁹. Взагалі ідея подальшого розширення переліку заповідних культурних об'єктів не мала жодної перспективи, адже сакральна пам'ятка повинна була зберігатись у первісному вигляді, разом із внутрішнім церковним оздобленням, що мимоволі нагадувало про Бога, релігію та призводило до певних ідеологічних казусів.

Фактично, експозиції заповідника були облаштовані лише на другому поверсі будівлі Колегіуму (антирелігійна) та у Спасо-Преображенському соборі. Експозиція в соборі була недостатньою, мала випадковий характер без необхідних чітких пояснень. Пояснювальні «написи на бляхах» були прибиті цвяхами прямо до тиньку⁷⁰. Критичні зауваження щодо оформлення експозицій, необлаштованості прилеглої території всіх пам'яток заповідника, тематичного дублювання та паралелізму його експозиції із Чернігівським державним музеєм, відсутності контролю за температурно-вологісним режимом пам'яток архітектури були висловлені К. Е. Антиповичем та В. М. Базилевичем, які інспектували заповідник у липні 1932 р.⁷¹ Жодних пояснювальних написів, не говорячи про повноцінні музейні експозиції, не було облаштовано ані в Троїцькому, ані в Успенському соборах. Часто-густо співробітниками не враховувалась специфіка заповідника як музею, що в першу чергу презентував саму архітектурну пам'ятку. Його експозиції значно програвали історичним, етнографічним музейним установам, оздобленим унікальними раритетними експонатами. З року в рік в оперативних планах заповідника впродовж 1930–1933 рр. простежувалось невиконання нагальних завдань з консервації, поточного ремонту пам'яток, виготовлення охоронних дощок. Нестача коштів призводила до примітивізму в оформленні експозицій. Зовсім не фінансувались пошукові експедиції, не було коштів на придбання гідрографів, фотоапарата тощо. Намагання керівництва заповідника повернути

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Рига Д. В. Чернігівський державний історико-культурний заповідник у 1929–1933 рр.: невідомі документи з діяльності... С. 108.

⁶⁸ Там само. С. 111.

⁶⁹ Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні 1917–1941 рр. Ч. 2. С. 88.

⁷⁰ Рига Д. В. Чернігівський державний історико-культурний заповідник у 1929–1933 рр.: невідомі документи з діяльності... С. 113.

⁷¹ Там само.

автентичні культові речі, вилучені із чернігівських соборів до Чернігівського державного музею за часів антирелігійної кампанії початку 1920-х рр., також не увінчались успіхом. Експозиції заповідника зазвичай перетворювались на стенди комуністичного будівництва, що рясніли цитатами класиків марксизму-ленінізму, агітаційними гаслами та плакатами, антирелігійними карикатурами, публікаціями нормативно-правових актів більшовицької влади в галузі культури, за якими втрачався науково-дослідний підхід до вивчення історії пам'яток архітектури та музейних предметів з фондкових колекцій.

Повна байдужість місцевої влади до пам'яткоохоронної діяльності призвела до захаращення брудом та діжками садиби Єлецького монастиря. Справжнім господарем монастирського подвір'я виявився навчально-будівельний комбінат, який користувався всіма спорудами, окрім Успенського собору, проводив перебудови та ремонти приміщень без погодження із адміністрацією заповідника. Колишня трапезна на території садиби Троїцького монастиря до 1931 р. слугувала зерносховищем для Поліської зоотехнічної станції. Недолуга діяльність співробітників станції призвела до руйнування надгробків історичних діячів (представників відомої чернігівської родини Єньків, Л. І. Глібова та ін.)⁷². Керівництво заповідника намагалось припинити розорення монастирських будівель та інших пам'яток міста за рахунок активізації просвітницької роботи, читання лекцій, проведення екскурсій, нарешті укладання охоронних угод з навчально-будівельним комбінатом та зоотехнічною станцією, учнями міських шкіл, які виступали головними руйнівниками орендованих культових пам'яток. Однак без належної підтримки з боку керівництва міста та області ця робота була неефективною. Більше того, міська влада претендувала на споруду Троїцького собору, будівлю Колегіуму на площі Диктатури пролетаріату, що належали заповіднику⁷³. Гостра нестача приміщень для господарчих потреб часто-густо призводила до конфліктних ситуацій між владою та керівництвом заповідника, які більше нагадували «військові дії», аніж конструктивну співпрацю. Зазнавши значних утисків з боку місцевої влади, ймовірно на початку 1934 р. Ісидор Строкун залишив посаду вченого охоронця і поїхав з міста, а в 1939 р. був звинувачений у належності до контрреволюційної націоналістичної організації⁷⁴. Відсутність належного державного фінансування, ідеологічна заангажованість перекреслили багато творчих починань співробітників заповідника. Чергова хвиля сталінських репресій на початку 1930-х рр. під гаслом боротьби із «буржуазним націоналізмом» знищила багатьох українських істориків та краєзнавців, припинила діяльність республіканських та регіональних наукових товариств, що завдало непоправного удару по історичному краєзнавству в загальнодержавному й регіональному масштабах. Друга «безбожна» п'ятирічка (1932–1937 рр.) завдала нищівного удару по Церкві та культових будівлях, які руйнували або пристосовували для потреб народного господарства. Отже, майже всі складові пам'яткоохоронного механізму зазнали значних втрат, або взагалі припинили свою діяльність. Передача чернігівського Спасо-Преображенського собору в користування тресту «Головриба» (1937 р.), а пізніше бази «Головросмасложирзбуту» (1938 р.) продемонструвала позицію місцевого керівництва щодо охорони унікальної пам'ятки республіканського значення⁷⁵. На середину 1930-х рр. заповідник формально продовжував існувати, будучи підпорядкованим Чернігівському історичному музею. Культові пам'ятки, які на початку 1930-х рр. планували включити до складу заповідника, місцева влада поступово перетворила на господарчі або ж складські приміщення. Катерининська церква в 1931 р.

⁷² Рига Д. В. Чернігівський державний історико-культурний заповідник у 1929–1933 рр.: невідомі документи з діяльності... С. 113–114.

⁷³ Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні 1917–1941 рр. Ч. 2. С. 72.

⁷⁴ Ральченко І. Долі художників, скаламучені ХХ ст. *Світ-інфо*. 2014. № 34. С. 14.

⁷⁵ Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні 1917–1941 рр. С. 183, С. 187–188.

була перетворена на архівосховище, унікальний іконостас було зламано. Борисоглібський собор, вилучений з користування релігійної громади в липні 1933 р., використовувався як склад засолзаводу до 17 серпня 1938 р.⁷⁶ Напередодні Другої світової війни Спасо-Преображенський та Борисоглібський собори були повернуті в підпорядкування Чернігівського історичного музею та використовувались як сховища музейних предметів. Більшість колишніх культових споруд міста, в тому числі Троїцький та Успенський собори, П'ятницька церква, на початку 1940-х рр. також використовувались владою як складські приміщення⁷⁷.

Таким чином, діяльність Чернігівського державного заповідника, який гучно заявив про себе на початку 1930-х рр., поступово зійшла нанівець. У радянській державі пріоритетними стали завдання щодо індустріалізації країни, що призвело до поступового розвалу системи охорони культурної спадщини, коли багато пам'яткоохоронних зон та й самі пам'ятки втратили свій заповідний статус. Припинили свою діяльність майже всі наукові установи на республіканському та регіональному рівнях. Персонал заповідників замінювали людьми «відданими справі соціалістичного будівництва», «зручними» для влади, отже, принципова пам'яткоохоронна позиція вчених охоронців М. Вайнштейна та І. Строкуна вступала у непереборне протиріччя із владними структурами. Трагізм ситуації полягав у тому, що, виникнувши на потужній хвилі національно-культурного відродження 1920-х рр., більшість заповідників УСРР були приречені на поступовий занепад та згорання науково-дослідної діяльності, адже жорна сталінської репресивної машини на початку 1930-х рр. знищили багатьох талановитих, соціально активних науковців, істориків, пам'яткоохоронців, краєзнавців та музейників. Майже всі без винятку музеї та заповідники України були оголошені осередками націоналістичних сил. Кадрові «чистки» наукових та музейних установ, починаючи з 1933 р., знищили цілі покоління фахівців-музейників. Репресивні заходи щодо музейних кадрів призвели до згубних наслідків у пам'яткоохоронній та музейній галузях, коли була порушена тяглість у дослідженні пам'яток мистецтва та культури. На жаль, подібна ситуація спостерігалася в більшості заповідників УСРР, коли за часів індустріалізації та остаточного становлення тоталітарної держави було завдано нищівний удар по музейній справі, краєзнавству та історичній науці в цілому.

References

Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti (DACHO) – State Archives of Chernihiv Oblast (SACHO). F. R-793. Op. 280. Spr. 1.

DACHO – SACHO. F. R-793. Op. 2. Spr. 1.

DACHO – SACHO. F. R-65. Op.1. Spr. 620.

DACHO – SACHO. F. R-780. Op. 1. Spr. 36.

DACHO – SACHO. F. R-3004. Op. 1. Spr. 14.

Vainshtein, M. (1929). Pro vykorystannia pamiatok starovyny m. Chernihova [On the use of the monuments-called Chernigiv]. *Chervonyi stiah – Red flag*, № 1175 (2069).

Vanzhula, O. (2015). «Vakatsiina praktyka» studentiv Chernihivskoho instytutu narodnoi osvity [«Vacatino practice» students at Chernihiv Public Education Institute]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, 147–153.

Vanzhula, O. (2016). Sviashchennosluzhyteli Chernihivskoho kafedralnogo soboru – doslidnyky istorii Troitsko-Illinskoho monastyria [The Clergymen of the Chernihiv Cathedral – the Trinity-Saint Elijah's Monasteryhistorical reseachers]. *Chernihivski starozhytnosti – Chernihiv Antiquitie*. Vol. 4 (7), 22–30.

Vanzhula, O. (2017). Sviashchennosluzhyteli chernihivskoho Spaso-

⁷⁶ Там само. С. 168.

⁷⁷ ДАЧО. Ф. Р-3004. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 10.

Preobrazhenskoho soboru XIX – pochatku XX st. [The clergy of the Cathedral of the Transfiguration of Our Savior in Chernihiv during the 19th and early 20th centuries]. *Karnabidivski chytannia – Karnabidivski reading*, Vol. 1–3, 245–260.

Vanzhula, O. (2017). Dolia chernihivskoho Spaso-Preobrazhenskoho soboru za chasiv mizhkonfesiinoho protystoiannia u 20-kh rr. XX st. [The fate of the Cathedral of the Transfiguration of Our Saviour in Chernihiv in times of interconfessional confrontation during the 1920s]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, 94–107.

Vanzhula, O. (2018). Stvorennia Chernihivskoho derzhavnogo zapovidnyka u 1929 r. [The creation of Chernihiv State Reserve in 1929's.]. *Mohylianski chytannia. 2017 roku – Mohyla Readings. 2017: Zberezhennia i doslidzhennia kulturnoi spadshchyny Ukrainy: liudy, idei, vizii: zb. nauk. pr. / Nats. Kyevo-Pecherskyi istoryko-kulturnyi zapovidnyk: Kyiv, Ukraine*, 31–35.

Vanzhula, O. (2018). Chernihivskyi Spaso-Preobrazhenskyi sobor u 1920-kh – na pochatku 1930-kh rr. [The Chernihiv's Cathedral of the Transfiguration of Our Saviour during the 1920s – 1930s of the 20th century]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Siverland in the history of Ukraine: zb. nauk. pr. Vol. 11. Hlukhiv–Kyiv*, 324–329.

Dubrovskiy, V. (1927). Cherhovi zavdannia suchasnoho muzeinoho budivnytstva na Vkraini [The immediate tasks of a modern museum building in Ukraine]. *Ukrainskyi muzei – Ukrainian Museum. Zb. 1. Kyiv, UkrSRR*. 13–26.

Dubrovskiy, V. (1927). Okhorona pamiatok kultury v Ukraini / vidbytok z chasopysu «Okhorona pamiatok kultury na Ukraini» [The protection of cultural monuments in Ukraine / print from the magazine «Protection of cultural monuments in Ukraine»]. Ch. 2. Kharkiv, UkrSRR, 13–26.

Dubrovskiy, V. (1930). Istoryko-kulturni zapovidnyky ta pamiatky Ukrainy [The historical-cultural reserves and attractions of Ukraine]. Kharkiv, UkrSSR : Derzh. vyd-vo Ukrainy.

Kovalenko, O. (2007). Edytsiina arkheohrafiia u dorobku y diialnosti Chernihivskoi hubernskoi vchenoi komisii [The unique archeography in the achievements and activities of the Chernihiv Provincial Scientific Commission]. *Siverianskyi arkhiv – Siverian archive: nauk. Shchorichnyk / red. kol.: O. B. Kovalenko (vid. red.) ta in. Nizhyn, Ukraine : TOV «Vyd-vo: Aspekt-Polihraf»*, 17–28.

Kurach, S. (2014). Khudozhnie zhyttia Chernihivshchyny pershoi tretyny XX stolittia [The artistic life of Chernihiv region of the first third of the 20th century]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, 343–352.

Kushnir, V. (2013). Pytannia orhanizatsii muzeinoi merezhi USRR u 1920-ti rr.: naukovyi ta suspilno-politychnyi vymir [The questions of the organization of the museum network of the USSR in the 1920s: the scientific and socio-political dimension]. *Narodoznavchi zoshyty – National Notebooks*, Vol. 6 (114), 977–987.

Nestulia, O. (1995). Dolia tserkovnoi starovyny v Ukraini 1917–1941 rr. [The fate of church antiquity in Ukraine 1917–1941] Ch. 2. Kyiv, Ukraine.

Otkrytie hudozhestvennyh pamyatnikov stariny [Opening of artistic monuments of old times]. *Krasnoe znamya – Red banner*. 1924. № 147 (741).

Radianska vlada ta pravoslavna tserkva na Chernihivshchyni u 1919–1930 rr.: zb. dok. i materialiv, (2010). [Soviet power and the Orthodox Church in Chernihiv in 1919–1930]. Chernihiv, Ukraine: publ. Lozovyi.

Ralchenko, I. (2014). Doli khudozhnykiv skalamucheni XX st. [The fate of artists troubled by the twentieth century]. *Svit-info – World-info*, 34, p. 14.

Reabilitovani istoriieiu u 27 tomakh. Chernihivska oblast (2011). [Rehabilitated by history in 27 volumes]. Vol. 3. Chernihiv, Ukraine.

Ryha, D. (2011). Chernihivskyi derzhavnyi istoryko-kulturnyi zapovidnyk u 1929–32 rokakh. [Chernihiv State Historical and Cultural Reserve in 1929–32's.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, 76–81.

Ryha, D. (2016). Chernihivskiy derzhavnyi istoryko-kulturnyi zapovidnyk u 1929–1933 rr.: nevidomi dokumenty z diialnosti [Chernihiv State Historical and Cultural Reserve in 1929–1933's: unknown activity documents.] *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, 106–116.

Savchuk, V. (2011). Ukrainske ta rosiiske kraieznavstvo 1920–1930-kh rr.: problemy vzaiemodii, rozvytku v umovakh formuvannia totalitarnoi systemy [The Ukrainian and Russian historical regional studies in 1920's – 1930's: the problems of interaction, development in the formation of a Totalitarian system]. *Ukraina XX stolittia: kultura, ideolohiia, polityka – The Ukraine in 20th century: the culture, ideology, politics*: zb.nauk.pr. Vol. 16, 259–266.

Savchuk, V. (2011). Muzei Ukrainy yak tsentry kraieznavchoi roboty v 20-30-kh rr. XX st. [The museums of Ukraine as centers of historical regional studies in the 20–30s of the XX century]. *Kraieznavstvo – The historical regional studies*, 2, 219.

Studonova, L. (2019). Khudozhnyk, muzeinykh i buntivnyk [Artist, museum and rebel]. *Tkhyia – Renaissance*, 09 (262).

Tkachenko, V. (2007). Istorychne kraieznavstvo: Chernihovo-Sivershchyna u pershe pozhovtneve dvadtsiatyrichchia [The historical regional studies: Chernihiv-Siverland in the first october Twentieth Century]: navch. posibnuk. Kyiv, Ukraine: Znannia.

Tkachenko, V. (2009). Pokazovi politychni protsesy 20-kh–30-kh rokiv XX st. ta yikh rol u vy nyschenni ukrainskoi naukovoï intelihentsii [Significant political trials of 20s-the beginning of 30s of 20th century and their significance in extermination of Ukrainian clerisy]. *Hileia*. Vol. 18, 37–55.

Chentsov, V. (2000). Politychni represii v Radianskii Ukraini v 20-ti rr. [The political repression in Soviet Ukraine in the 20s]. Kyiv, Ukraine.

Chernihiv i Pivnichne Livoberezhzhia: ohliady, rozvidky, materialy (1928) [Chernihiv and Northern Left Bank: reviews, intelligence, materials] / pid red. M. Hrushevskoho. Kyiv, UkrSSR: Derzh. vyd-vo Ukrainy.

Ванжула Олена Миколаївна – старший науковий співробітник відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» (вул. Преображенська, 1, м. Чернігів, 14000, Україна).

Vanzhula Olena M. – Senior Research Fellow of the department of museum, scientific and fund activity of the National architectural and historical reserve «Ancient Chernihiv» (1 Preobrazhenska Street, Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: vanzhulen@gmail.com

AMBITIOUS PLANS AND SAD REALITIES OF THE CHERNIHIV STATE HISTORICAL AND CULTURAL RESERVE DURING THE END OF THE 1920S AND THE BEGINNING OF THE 1930S

*The aim of the scientific exploration is to conduct a comprehensive study of the Chernihiv State Historical and Cultural Reserve activity, its structural units and to analyze the new forms of museum communications, that were introduced during the end of 1920s and the beginning of 1930s. General scientific methods (analysis, synthesis, analogy) as well as special methods such as historical and genetic and historical and comparative methods have been used in this research. These methods gave the opportunity to identify important casual relations and to consider the activities of the museum establishment through the prism of complicated socio-political transformations that had happened in the country. **The novelty of the research.** The base of sources that were used in the research provided the opportunity to consider largely unexplored topic about the prerequisites for the establishment and the strategic guidelines for the*

*Chernihiv State Historical and Cultural Reserve activities systematically and to figure out the key methods and forms of activities of the museum establishment and features of the first museum exhibition content. **Conclusions.** The Chernihiv State Historical and Cultural Reserve as a research organization appeared on the wave of ethnic and cultural revival during 1920s, the period when it was necessary to decide the further fate of sacral monuments of Chernihiv taken out of use by religious communities. The activity of the Reserve was built on key directions of the national protecting ancient monuments policy taking in account achievements of the local scientists and museologists.*

The key tasks and methods of museum research organization were based on principles of prevailing Marxist-Leninist ideology and fully met the atheistic Bolsheviks doctrine. Ideological engagement and final establishment of totalitarianism in USSR prevented the realization of ambitious plans of Reserve scientists and implementation of innovative forms of museum communication aimed at successful cooperation with city community.

Key words: architectural monuments, the Chernihiv State Historical and Cultural Reserve, research organization, monuments keeper, museologists.

Дата подання: 15 червня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 3 серпня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Ванжула О. Амбітні плани та сумні реалії Чернігівського державного історико-культурного заповідника наприкінці 1920-х–на початку 1930-х рр. *Сіверянський літопис*. 2020. № 4. С. 113–130. DOI: 10.5281/zenodo.4018430.

Цитування за стандартом APA

Vanzhula, O. (2020). Ambitni plany ta sumni realii Chernihivskoho derzhavnoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka naprykintsi 1920-kh – na pochatku 1930-kh rr. [Ambitious plans and sad realities of the Chernihiv State Historical and Cultural Reserve During the end of the 1920s and the beginning of the 1930s]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, 113–130. DOI: 10.5281/zenodo.4018430.

